

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.05.2020 ✓Accepted/Kabul:02.06.2020

DOI: 10.30794/pausbed.739423

Araştırma Makalesi/ Research Article

Yıldırım, U. T. (2020). "Laiklik ve Din-Devlet İlişkisi Bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır: Karşılaştırmalı Bir Analiz" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 41, Denizli, s. 564-579.

LAİKLİK VE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE, FRANSA VE MISIR: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Umut Turgut YILDIRIM*

Özet

Laiklik, Türkiye ve Fransa'da siyasal, hukuki ve toplumsal düzende kayda değer değişimlere neden olmuştur. Bununla birlikte, Mısır'da bu etkiyi göstermemiştir. Bu gerçekten hareketle çalışma, Türkiye, Fransa ve Mısır'ın laiklik anlayışını ve pratiğini ülkelerin siyasal geçmişlerini dikkate alarak incelemektedir. Laiklikle kurulan ilişkide ülkelerin siyasal geçmişi, kültürü ve deneyimlerinin etkisiyle ortaya çıkan farklılıklar ve benzerliklerin ortaya konulması, çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla çalışma Türkiye, Fransa ve Mısır'da dinin siyasal sistem içindeki konumunu ve din özgürlüğü meselelerini, ülkelerin anayasalarına atıfla mukayese etmektedir. Ayrıca çalışmanın, Mısır'ın laiklik anlayışının ortaya konulması noktasında ilgili literatüre ciddi katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Çalışma, Türkiye ve Fransa'da devlet kontrolü altında din anlayışının din-devlet ilişkilerini belirli noktalarda şekillendirdiğini, Mısır'da ise dinin, siyasal sistem üzerinde belirleyici değişkeni olduğunu göstermektedir. Laikliğin din ve devletin birbirinden ayrılması unsurunun üç ülkede de tam olarak gerçekleştirilmediği ve dini özgürlüklerin tümüyle garanti altına alınmadığı görülmektedir. Son olarak çalışma, Mısır'ın farklılaşan laiklik anlayışı, Batılı değerlerle kurulan ilişkinin sınırlılığıyla savlamaaktadır.

Anahtar Kavramlar: *Laiklik, Din-Devlet İlişkisi, Türkiye, Fransa, Mısır.*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY, FRANCE AND EGYPT: LAICISM AND RELIGION-STATE RELATION

Abstract

Laicism has led to significant changes over political, legal and social order in Turkey and France. However, it did not show that kind of effect in Egypt. The study considering this fact investigates that understanding and implementation of laicism in Turkey, France and Egypt bearing in mind that their political past. This study has a purpose to discuss the similarities and differences occurred under the influence of countries' own political history, culture and experiences in relationship with laicism. Thus, study makes a comparative analysis of the matters of position of religion political regime and freedom of religion by use of the countries' constitution. Hereby, Study also could contribute relevant literature by revealing Egypt's meaning of laicism. As a result, this study finds that the mentality meant religion under the control of state in Turkey and France forms religion-state relations in particular points. On the other hand, religion is determining variable over the political system in Egypt. In addition to that, this study shows that the principle of separation the state from religion of laicism and religious freedoms does not guaranteed in all three countries. Finally, this study advocates that Egypt's limited relations with Western values made Egypt's laicism difference.

Keywords: *Secularism, Religion-State Relations, Turkey, France, Egypt.*

*Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, MALATYA,
e-posta: umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-2676-7157)

1. Giriş

Her ne kadar düşünsel gelişimi daha eski tarihlere dayansa da laiklik, XIX. yüzyıldan itibaren Batılı ülkeler başta olmak üzere çoğu ülkede din-devlet ilişkisini şekillendirmiştir. Din ve devlet alanının/işlerinin birbirinden ayrılması ve bireylerin din ve inanç özgürlüklerinin garanti altına alınması gibi temel esaslara dayanan laiklik, nüfuz ettiği ülkelerde bu doğrultuda değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Bununla birlikte, laikliğin izlediği yol, tüm ülkelerde aynı değildir. Laiklik ülkelerin tarihleri, coğrafyaları, siyasi ve sosyal şartları ve ülkede mevcut bulunan din ya da inançların etkisinde kalarak, ülkeden ülkeye ya da toplumdan topluma farklı tezahürlerde var olmuştur. Bu doğrultuda, laikliğin Batı ve Doğu toplumlarında ifade ettiği anlam ve uygulama noktasındaki benzerlikler ve farklılıklar dikkat çeken hususlardandır. Öte yandan belirtilmesi gerekir ki; laikliğin bir siyasal değer olarak benimsendiği ülkelerde, dinin, devlet ve siyaset üzerindeki egemenliğinin tartışmalı hale geldiği, ayrı bir alan olarak görüldüğü ya da devletlerin –ulus-devletlerin- dinler üzerinde kontrol mekanizmaları kurduğu çoğu ülkedeki benzer gelişmelerdendir. Ek olarak laiklik ortaya çıkışının izlediği süreçte, istisnaları olmakla birlikte bireylerin dini özgürlüklere sahip olması ve bu özgürlüklerini kullanabilmesi anlamında da küresel çapta olumlu gelişmeleri doğurmuştur.

Laiklik, ülkeden ülkeye değişen formlar da üretmiştir. Dolayısıyla, farklı laiklik anlayışlarına neden olan gelişmeler merak konusudur. Türkiye, Fransa ve Mısır'ın laiklik anlayışlarında mevcut olan bu farklılık, araştırılmaya değerdir. Özellikle siyasal geçmişleri kesişen Türkiye ve Mısır'ın laikliği farklı yorumlaması, çalışmanın oluşturulmasının esas gerekçesidir. Fransa da laikliğin ortaya çıkıp geliştiği ülke olmasıyla, mukayesenin temel ölçütünü teşkil etmektedir.

Öte yandan, Ortadoğu'nun kadim medeniyetlerinden Mısır'ın laiklik anlayışını konu alan akademik çalışma sayısı da oldukça kısıtlıdır. Türkiye ve Fransa'ya referansla Mısır'ın laikliğini inceleyen bu çalışma, akademik literatüre hem bundan sonraki çalışmalara kaynak teşkil etme hem de mevcut durumdaki eksikliği giderme noktasında katkı sağlamaktadır. Akademik çalışmalar laiklik bağlamında ya Türkiye ve Fransa özelinde mukayeseye ağırlık vermekte ya Türkiye ile diğer Batılı devletleri karşılaştırmakta ya da yalnızca Türkiye'yi incelemektedir. Türkiye'de laikliğin anlamı ve konumu hakkındaki tartışmaları (Savcı, 1964; Daver, 1988; Narlı, 1994; Mert, 1994; Başgil, 2007; Erdoğan, 2000) ile laiklik pratiklerini analiz ederek güncel meselelere değinen (Arslan, 1996; Bekaroğlu, 2015); çalışmalar, literatürün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Türkiye ile karşılaştırılan ülkeler, genellikle (Kuru, 2011; Kuru ve Stepan, 2013; Kazancıgil, 2010; Akgönül, 1992; Sesli, 2019) Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya vb. gibi Batılı değerleri benimseyen devletlerdir. Değinen çalışmalar, Türkiye ile Fransa'nın laikliğin ortaya çıkışı ve pratikleri bağlamında birbirine benzediğini ifade ederken, temel farklılığın ülkelerin siyasal geçmişinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Buradan hareketle çalışma, laikliği doğu medeniyeti olarak sıfatlandırılabilir Mısır bağlamında tartışmayı hedeflemiştir.

Laikliğin, özellikle Batı-Doğu ekseninde ve ülkelerin siyasal ve sosyal geçmişi ile konjonktürel etkilere bağlı olarak ciddi farklılıkları barındırdığı iddiasından hareketle bu çalışma, din ve devlet ilişkileri ile dini özgürlüklerin sağlanıp sağlanamaması bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır'ı mukayese etmektedir. Üç ülkenin de laikliğe yaklaşımları, ülkelerin ilgili anayasa hükümleri çerçevesinde ele alınmaktadır. İlk olarak laikliğin tanımlanmasıyla, ülkeler arası karşılaştırmanın yapılacağı temel ölçütler belirtilmiştir. Türkiye, Fransa ve Mısır'ın siyasal hayatlarında laiklikle olan ilişkisinden önceki dönemlerde din-devlet ilişkisi ele alınarak, ülkelerin yaşadığı değişim ve dönüşüm karşılaştırmalı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ek olarak, ülkelerin laiklikle ilgili tecrübeleri, din-devlet ilişkisi ile din özgürlüğünün gelişim seyri ve tartışmaları açısından tarihsel olarak da irdelenmiştir. Son olarak da Türkiye, Fransa ve Mısır'ın laiklik tartışmaları sonrasında siyasal rejimlerinde laikliği benimsemek ya da benimsememekle yaşadıkları değişimler analiz edilerek, ülkelerin yakın dönem laiklik pratiklerine değinilmiştir. Türkiye, Fransa ve Mısır'ın bu minvalerde mukayese edildiği çalışma, laikliğin anlamı, siyasal bir ilke olarak amacı ve uygulamalarını ülkelerde bıraktığı etkileri de dikkate alarak, genel anlamda bu ülkelerin laiklik profillerini çizmeye çalışmıştır.

Bu doğrultu çalışma, nitel araştırma olarak dizayn edilmiştir. İlgili literatür, laiklik kavramının tanımlanması, ülkelerin siyasal geçmişlerinin irdelenmesi ve laiklik uygulamalarının analizinin yapıldığı başlıklarda detaylıca incelenmiştir. Ayrıca Türkiye, Fransa ve Mısır'ın anayasaları, din ve devlet ilişkisini şekillendirme biçimleri ve vatandaşların dini özgürlüklerini tanıma düzeyleri hususlarında mukayese edilmiştir.

Yapılan mukayeseden hareketle, laikliğin gelişiminin Batı ve Doğu toplumlarında farklı seyirler izlediği, incelenen ülkeler özelinde tespit edilmiştir. Özellikle, toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen dini inancın niteliklerinin, laikliğin gelişiminde ciddi rol oynadığı görülmektedir. İncelenen ülkelerin tümünde, yapısal-*rejim, aktör vb.-* ve tarihsel- *siyasal geçmiş, kültür vb.-* farklılıklara rağmen, laikliğin din ve devlet ayrımı ile dini özgürlüklerin sağlanması şartlarının yeterli düzeyde yerine getirilememesi problemi birbirine benzerdir. Bununla birlikte, laikliğin gelişimi ve pratiği farklılaşmaktadır. Bu anlamda, Türkiye ve Mısır'da laikliğin, ülkelerin yaşadığı modernleşme ve/veya Batılılaşma süreçlerinde etkili olmaya başladığı ve siyasal elitler tarafından reformlar aracılığıyla uygulandığı, Fransa'da ise uzun süren iç gerilimler ve fikri gelişmelere dayandığı belirtilebilir. Fransa ve Türkiye, laikliğin siyasal ve toplumsal hayatı düzenlemesi amacıyla birleşirken, Mısır'da bu amaç kabul görmemiştir. Türkiye'nin demokrasi, pozitif hukuk, çok-partili hayat vb. gibi Batılı değerleri benimseyen rejiminin laikliğin gelişimine uygun ortamı sağladığı, fakat bu değerlerle ilişkinin sınırlı olduğu Mısır'da laikliğin gelişiminin Türkiye'ye ye kıyasla zorlaştığı iddia edilebilir. Türkiye ve Fransa'da laik anlayışın, kendi ötekisini sindirebilme kapasitesine rağmen bir takım sorunların varlığı söz konusudur. Mısır'da da özellikle ulema ve İslami hareketlerin varlığı, laikliğin gelişimini engellemiştir. Bu aktörlerin Mısır'daki güçlü tarihsel ve toplumsal konumu, laik eğilimlerin etkisinden uzak kalmıştır. Son olarak belirtilmelidir ki; laikliğin Batılı siyasal bir ilke olarak ülkeler tarafından benimsenip benimsenmeme hususu, ülkelerin batılı değerlerle ilişkisinin düzeyi ve laik eğilimleri benimseyen siyasal aktörlerin ülke içindeki toplumsal konumuna bağlı olarak da tartışılmalıdır.

2. Laiklik: Hukuki ve Siyasal Bir İlke Olarak Anlamı ve Unsurları

Laiklik mevzu bahis olduğunda, onu tanımlamaya çalışan çabaların esas olarak karşılaştığı sorular şöyle sıralanabilir: Laiklik, dini otorite ile dünyevi otorite diğer ifadesiyle siyasal iktidar arasındaki egemenlik paylaşımını siyasal iktidar lehine değiştirmeyi mi amaçlamaktadır? Yoksa devletin tüm dinler karşısında tarafsızlığını güvence altına alan bir sigorta işlevi mi görmektedir? Laikliğin amacı, vatandaşların din ve inanç özgürlüğünün sağlanması mıdır? Yoksa laiklik, dini özgürlüklerin siyasal alan tarafından belirlenmesi ya da sınırlandırılması amacıyla hizmet etmektedir? Laikliğe yönelen bu sorulara verilen cevaplar mahiyetinde laikliğin anlamı ve dayandığı temel unsurlar açıklanabilir. Laikliğin tanım, amaç ve uygulamalarının çeşitliliği, kavramı tanımlamada belirli zorlukları da beraberinde getirir de azami düzeyde uyum gösteren yönleriyle analiz ederek kavramın tanımlanması daha doğru olacaktır.

Laikliğin anlamı hususundaki tartışmalardan önce, laiklik kavramı açıklanacak olursa; öncelikle laik sözcüğü, Fransızca "laïc", "laïque" ve "laicus" sözcüklerinden türemişken "*ruhani olmayan kimse, dini olmayan şey, fikir, müessesesi, sistem, prensip*" anlamına gelmektedir. Ayrıca İngilizcede "lay", Almancada "laie" şeklinde ifade edilmektedir (Başgil, 2007: 150). Laiklik de kelime manasıyla, "*devlet ve din işlerinin ayrılığı, devletin din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması*" anlamına gelmektedir. (TDK Sözlük, 2005: 1295). Dolayısıyla laikliğin tanımında öne çıkan iki unsur bulunmaktadır: din ve devletin birbirinden ayrılması ve bireylerin dini özgürlüklerinin hukuki dayanaklarla garanti altına alınması. Bu iki unsur da laikliğin, siyasi ve hukuki nitelikte bir ilke olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Siyasi ve hukuki ilke olarak laiklik, sekülerizmden farklılaşmaktadır. Zira laiklik ve sekülerizm arasında çekilecek sınır, laikliğin tanımlanmasına da yardım edecektir. Bu doğrultuda, laiklik genellikle, bir ülkedeki siyasal ve hukuki alanların dinden arındırılmasını vurgulayan bir kavram; sekülerizm ise insan hayatının ekonomik, sosyal ve kültürel alanları başta olmak üzere tüm alanlarının dinin egemenliğinden kurtarılması süreci olarak tanımlanabilir (Arslan, 1996: 55). Dolayısıyla sekülerizm, dinin toplumun zihninde giderek özel alanla sınırlı kalması sürecini ifade ederken, laiklik bir süreçten ziyade mevcut olan durumun tahliline dayanan bir sonuç olarak tanımlanabilir. Sekülerizm ve laiklik arasındaki bu farklılık, aynı zamanda laikliğin sosyolojik mi yoksa siyasal ya da hukuki bir öge mi olduğuna da açıklık getirmektedir. Kazancıgil (2010: 188-189) sekülerizmi, dinin siyasal ve toplumsal yaşamdan geri bırakılmasının sosyolojik süreçlerle gerçekleştirilmesiyle, hukuki süreçleri gerekli kıldığı laiklikten ayırmaktadır. Ek olarak Subaşı (2017: 230) da laikliği siyasal ve hukuki kapsamda değerlendirirken, sekülerizmin sosyolojik vurgusuna dikkat çekmektedir.

Laiklik, bir siyasal ilke ya da siyasal alanla ilgili ise eğer, bu ilkenin dayandığı temel unsurlar nelerdir? Bu bağlamda laikliğin zihinlerde oluşturduğu ilk anlam, dayandığı temel unsurları da ortaya koymaktadır. İlk olarak

laiklik, din ve devletin birbirinden yapısal ve işlevsel anlamda ayrılması ve devletin tüm dinler karşısında tarafsız kalması anlamını taşımaktadır (Narlı, 1994: 23). Öte yandan din ile devletin ayrışmasının, birtakım nitelikleri de taşıması gerekmektedir. Buna göre, devletin ya da siyasal iktidarın meşruiyetinin dinden kaynaklanması ile din ve devletin iki ayrı egemenlik alanını ifade etmesi laikliğin gereklerindedir (Duman, 2010: 286). Ayrıca, devletin herhangi bir dini resmi anlamda devlet ile ilişkilendirmemesi, devletin dayandığı hukuk kurallarını pozitif hukukun gerektirdiği gibi dini kurallara değil rasyonel akla ve vatandaşların rızasına dayanması lazım gelmektedir (Erdoğan, 2000: 263-264). Bununla birlikte, din ve devletin birbirinden ayrılması unsuru laikliğin günümüzdeki anlamını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Laiklik, günümüze gelene kadar farklı unsurları da benimseyerek gelişmiştir.

Laikliği ilkeleri ve uygulamaları bağlamında değerlendiren Maclure ve Taylor, “saygıda eşitliği” ve “inanç özgürlüğünü” laikliğin iki temel ilkesi, bu ilkelerin gerçekleşmesine katkıda bulunan kilise ile devletin birbirinden ayrılması ve dinlere karşı tarafsızlığı da temel uygulaması olarak belirtmektedir (2015: 28-30). Dolayısıyla, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması bağlamında da anlaşılması gerekmektedir. Bu doğrultuda laiklik, bireylerin herhangi bir dine inanma ya da inanma özgürlüğüne sahip olması, inançlarının gerektirdiği ibadetleri hiçbir kısıtlama olmadan yapabilmesi, dini inançları doğrultusunda kendini geliştirebilme olanaklarına sahip olması ve dini özgürlüklerinin yasalarla garanti altına alınması gibi unsurları da ihtiva etmektedir (Kılıçbay, 1994: 21). Laik bir ülkede, farklı din ve inanca sahip olan bireylerin hak ve özgürlüklerinin aynı hukuki sisteme bağlı olması ve yasalar önünde eşit kabul edilmesi gerekmektedir (Ortaylı, 2007: 159). Laikliğin içerdiği bu unsurlar dikkate alınır; laiklik, hem din ve devletin birbirinden ayrılması ve devletin tüm dinlere karşı tarafsız olmasını hem de din ve inanç özgürlüğünü sağlayan siyasal ilke olarak tanımlanabilir.

Laiklik hususunda değinilmesi gereken bir diğer husus farklı laiklik anlayışlarıdır. Laikliğin ülkeler özelinde çeşitli uygulanma biçimleri mevcuttur. Ancak Fransız ve Anglo-Sakson tipi laiklik, diğerlerine nazaran daha popüler olanlardır. Fransız tipi laiklik *-laisizm olarak da adlandırılır-* dinin kamusal alandan silinmesi ve bireylerin şahsi alanına indirgenmesi anlamına gelir. Ayrıca laisizm, dinin siyasal iktidar tarafından kontrol altına alınmasını da gerektirmektedir. Türkiye’de özellikle tek parti döneminde ve Fransa’da ise 1789 İhtilali sonrasında belirli dönemlerde benimsenen laiklik modelidir. Anglo-Sakson tipi laiklik uygulamaları ise dinin ve dini özgürlüklerin devlet başta olmak üzere dış müdahalelerden korunması anlamına gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere’deki uygulamadır (Sambur, 2009: 46-47). Laikliğin iki uygulaması değerlendirildiğinde; ilkinde devletin dinden bağımsızlaştırılması, ikincisinde ise dinin devletten bağımsızlaştırılması mantığının hâkim olduğu görülmektedir.

Son olarak da ifade edilmelidir ki; laikliğin her ne kadar toplumdan topluma çeşitli ortaya çıkış ve gelişim süreçleri izlediği bilinse de, çoğu ülkede benzer duraklardan geçerek var olduğu unutulmamalıdır. Bu anlamda çoğu ülkede laikleşme süreci, din ve siyasetin ayrışmasıyla siyasetin ayrılması; siyasetin egemenliğini dini alanlara yaymasıyla siyasetin genişlemesi; siyasal kültürün dinden arındırılmasıyla siyasi değerlerin dönüşmesi ve siyasetin dine hâkim olması gibi adımları izlemiştir (D. E. Smith’ten akt. Erdoğan, 2000: 328-329).

3. Laiklikle İlişkileri Öncesinde Türkiye, Fransa ve Mısır’da Din-Devlet İlişkisi

Laiklik bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır’ın karşılaştırılmasından önce bu ülkelerin laiklik tartışmaları öncesindeki siyasal ve toplumsal yaşamlarında din ve devlet ilişkisine değinilmesi elzemdir. Zira laikliğin siyasal sistemlerinde benimsenip benimsenmemesi, algılanışı ve pratiği meseleleri ülkelerin geçmişteki din-devlet ilişkisinden bağımsız olarak ele alınamamaktadır.

“Laiklik öncesi” sınıflandırması, üç ülke içinde farklı tarihleri tasvir etse de kavramsallaştırmanın ülkeler için oluşturulma mantığı aynıdır. Laikliğin siyasal gündeme girdiği ve ülkeler üzerinde az ya da çok etki yapmaya başladığı dönemden öncesi mantığıyla oluşturulan bu sınıflandırma şu şekilde açıklanabilir:

- Türkiye’de, XIX. yüzyılın,
- Fransa’da, XVIII. yüzyılın,
- Mısır’da, XIX. yüzyılın sonlarından öncesini ifade etmektedir.

XX. yüzyılın başları, Türkiye ve Mısır'ın modernleşme sürecinin dönüm noktalarına sahne olmakla birlikte, laikliğin de siyasal sistemlerinde yer almaya başladığı yıllardır. Dolayısıyla bu dönem, iki ülke bağlamında laiklik öncesi olarak tasvir edilebilir. Fransa, her ne kadar dinin siyasal alandaki konumunun sorgulanmaya başladığı ve laikliğin düşünsel temellerinin atıldığı XVI. yüzyıl ve devamındaki Aydınlanma sürecinden etkilenmişse de, 1789 Fransız İhtilali'yle laiklik alanında somut adımlar atmaya başlamıştır. Zira bu tarih, laikliğin de ortaya çıktığı tarihtir. Buradan hareketle de Fransa'da laiklik öncesi dönem, İhtilal öncesi döneme denk getirilebilir.

İlk olarak, Türkiye'de din-devlet ilişkisi ülkenin İslam ile ilişkisi üzerinden açıklanır; Türkiye'de İslam'ın din ve devlet ilişkisini belirlemeye başlamasının kökeni, Türklerin 751 yılındaki Talas Savaşı'yla Müslüman olması ve sonrasında Karahanlılar Devleti'nin (840-1212) İslam'ın etkisini siyasal alanda kuvvetlendirdiği tarihlere dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla daha da belirginleşen din ve devlet arasındaki ilişki, İmparatorluğun yıkılışıyla beraber Kemalist reformların etkisiyle dinin siyasal gücünü yitirmesi sonrasında farklı bir boyut kazanmıştır. Lakin din, hiçbir zaman ne toplumsal ne de siyasal anlamda etkinliğini tam olarak kaybetmemiştir (Arpacı, 2018: 26). Osmanlı'da din ile devlet, İslam toplumlarının çoğunda olduğu gibi birbirinden ayrı şeylerdir. Özellikle de hilafet makamının Osmanlı padişahı tarafından sahiplenilmesiyle, dini ve siyasal otorite padişahta toplanmıştır. Bu doğrultuda, din işleri de devlet işleri çerçevesinde değerlendirilmiş ve yürütülmüştür (Duman, 2010: 291). Dinin siyaset üzerinde egemenliğinin sorgulanmaya başladığı, diğer bir ifadeyle Osmanlı'da laikleşmeye hazırlık olarak adlandırılabilir dönem, Tanzimat (1839-) ve sonrasında yaşanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, laikleşme adımlarının doğurduğu ikircikli yapı, *–Kanun-i Esasi'de devletin dininin İslam olduğu sabit kalırken bazı hukuki normların laikleştirilmesinin neden olduğu–* bu dönemi, laikleşmenin gerçekleştirildiği süreç olarak tanımlamaya olanak vermemektedir. Bu dönem her ne kadar Nizamiye Mahkemeleri ve Mecelle Kanunu gibi laik gelişmelere sahne olsa da, 1876 Anayasası ve anayasada 1908'de gerçekleştirilen değişiklikler dikkate alındığında dönemi laikleşme süreci olarak okumak zorlaşmaktadır (Fırlı, 2016: 120). Dolayısıyla Cumhuriyet'e kadar olan süreç, laikliğe hazırlık dönemi olarak adlandırılabilir. Öte yandan, Cumhuriyet'in ilk yılları da Osmanlı'nın ikili yapısını muhafaza etmiş, laiklik anlamında radikal dönüşümler gerçekleşmemiştir. 1924 yılında kabul edilen Cumhuriyetin ilk anayasası, devletin dinini İslam olarak kabul etmiş, şeriat hükümlerinin icra edilmesini meclisin görevleri arasında saymıştır. Bununla birlikte anayasa, kimsenin inancından dolayı dışlanmayacağını da garanti altına almıştır¹. Buradan hareketle, Osmanlı'nın XX. yüzyılın ortalarından itibaren laikleşme adımları attığını, ancak teorik olarak laik bir ülke olarak tanımlanamadığını belirtmek gerekir.

Fransa'da, din-devlet arasındaki ilişki, Katolik Kilisenin Roma İmparatorluğu'nda siyasal iktidardan ayrı bir güç merkezi olarak ortaya çıktığı IV. yüzyıldan itibaren dinin siyasal iktidar üzerinde giderek güçlendiği bir seyir izlemiştir. Katolik Kilisesi, dünyayı Tanrı'nın imparatorluğu kendisini de bu ilahi hükümlerle yönettiği yeryüzündeki temsilcisi olarak değerlendirmiş, ruhban sınıfı adıyla bir yönetici sınıfı var etmiş, devlet yapılanmasına paralel şekilde hiyerarşisini kurmuş ve Avrupa'da siyasal nüfuzunu gün geçtikçe arttırmıştır. Bu nüfuz, papaların Tanrı'nın yeryüzündeki vekili *–Vicarius Dei–* olduğu anlayışıyla desteklenerek, kralları ve derebeylerini aforoz etmeye kadar genişlemiştir (Fırlı, 2016: 18-22). Kralları tahta çıkarma, diğer bir ifadeyle meşruyet kazandırma gibi güçlü yetkilere sahip olan kilise, Hıristiyanlığın devletin resmi dini olmasıyla Fransız İhtilali'ne kadar olan süreçte dinin devlet üzerinde egemenliğinin yürütücüsü olmuştur. Kilise, Fransa'da devlete ait olan işlerde etkin rol oynamış, karar alma mekanizmalarında yer almıştır (Çaha, 2011: 28-30). Dolayısıyla laiklik öncesi Fransa'da din ve devlet arasındaki ilişki, Osmanlı'nın aksine dinin devlet üzerindeki egemenliği üzerinden ilerlemiştir.

Fransa'da da laikliğin gelişiminin ya da kilisenin önemini yitirmesinin belirli dönüm noktalarını belirlemek mümkündür. Bu anlamda, XVI. yüzyıldan itibaren kapitalizmin düşünsel temellerinin atılması, Avrupa'da sosyal hayatın değişiminin ilk nüvelerini oluşturmaktadır. Rönesans'ın tahrir ettiği dini dogmalara olan bağlılığın, Reformasyon sonrası kilisenin sorgulanmasında önemli etkileri olmuş ve Aydınlanma felsefesi ile Sanayi Devrimi de pozitif bilimin insan hayatına yön vermesi gerektiği düşüncesinden hareketle kilisenin dogmalarının anti tezi olarak gelişme göstermiştir. Nihayet Fransa'da burjuvanın önderliğindeki hareket monarşi, aristokrasi ve kiliseye karşı 1789'da Fransız İhtilali'ni gerçekleştirerek, laikleşme sürecinin ilk somut adımlarını atmıştır (Fırlı, 2016: 25-26).

¹ İlgili hükümler için bkz. 1924 Anayasası Md. 2, 26, 75.

Mısır, milattan öncesine dayanan tarihiyle değerlendirildiğinde Ortadoğu'nun din, kültür ve kimlik bağlamında en eski medeniyetlerinden biridir. Antik Mısır'da firavunlar, sonrasında Berberiler, Persler, Romalılar, Araplar, Türkler, Fransızlar ve İngilizler Mısır'ın yönetiminde söz sahibi olmuş başlıca aktörlerdir. Bu aktörler, Mısır'da din ve devlet ilişkini belirlemişlerdir. Mısır, M.S IV. yüzyıla kadar din-devlet ilişkisi bağlamında firavunlar döneminin etkisi altındadır. Bu dönemde çok tanrılı dine inanılmakla beraber, firavunlar hem devletin hem de dinin lideri olarak kabul edilmiş, din ve devletin tek merkezde toplanması söz konusu olmuştur. Ancak Roma İmparatoru I. Theodosius M.S IV. yüzyılda Hıristiyanlığı devletin dini olarak kabul ettiğinde, Mısır da din-devlet ilişkisi, yukarıda Fransa'da olduğu şekliyle Hıristiyan öğretiye dayanmaya başlamıştır (Chadwick, 2001: 373). Yaklaşık olarak yedi yüz yıl din-devlet ilişkisini belirleyen Hıristiyan öğretisi, İslam Halifesi Ömer'in komutanı Amr ibn el-As'ın fethiyle son bulmuş ve Mısır, İslam'ın belirlediği esaslara göre yönetilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın fethiyle de imparatorluğun egemenliğine girmiş olan Mısır'da din ve devlet ilişkisi, Osmanlı'nın etkisiyle şekillenmiştir (Ortaylı, 2003). VII. yüzyıldan itibaren de günümüze kadar olan süreçte İslam, Mısır'da din-devlet ilişkisini belirleyen yegâne esas olarak kalmıştır.

Din ve devletin birbirinden ayrılmaması bağlamında üç ülke de tarihlerinde benzer profillere sahiptir. Bu ülkelerde İslam ve Hıristiyanlık, ülkelerin siyasal iktidarları ile sürekli etkileşim içinde olmuş, onu etkilemiş ve ondan etkilenmiştir. Ülkelerin yaşadığı laiklik süreçlerinden önce Türkiye ve Mısır'da dinin devlet teşkilatı içinde kamusal işlev taşıdığı; Fransa'da ise dinin devletten özerk bir egemenlik alanı oluşturarak devleti etkilediği ifade edilebilir. Üç ülkede de din ile yakın ilişki içinde olan devlet kurumu ve siyasal iktidar modeli dikkat çekmektedir.

4. Din-Devlet İlişkisi Temelinde Farklılaşan Laikleşme Süreçleriyle Türkiye, Fransa ve Mısır

Laikliğin ilk teorisyeni olan Ferdinand Buisson, Fransa'nın Avrupa'nın en laik ülkesi olduğunu düşünürken, laikliğin de kamu hayatının farklı işlevlerinin, kilisenin sıkı vesayetinden ayrıldığı ve özgürleştiği bir tarihsel süreç içerisinde ortaya çıktığını belirtmiştir (akt. Bauberot, 2008: 18). Ancak Buisson'un ifadesi, zaman geçtikçe evrensel doğruluğunu kaybetmiş, laiklik ülkeden ülkeye farklı süreçlerden geçerek gelişmiştir. Nitekim Türkiye, Fransa ve Mısır bağlamında düşünüldüğünde de laikliğin anlamı, gelişimi ve pratiği birtakım benzerlikleri ve farklılıkları içermektedir. Türkiye ve Mısır, laikliğin siyasal tartışmalara konu olduğu dönem açısından birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Lakin Fransa, öncelikle zamansal açıdan farklılaşmaktadır.

Öte yandan, Türkiye ile Mısır'ın İslam toplumları olması, Hıristiyan toplumu Fransa'dan farklı laiklik serüvenini de beraberinde getirmiştir. Zira İslam'ın din olarak benimsendiği Türkiye ve Mısır'da laiklik, Hıristiyanlıkta olduğu gibi siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelere paralel olarak bir süreç içerisinde tedricen oluşmamış, siyasal elitler aracılığıyla modernleşme ve ulus-inşası dönemlerinde Batı'dan beslenerek gelişme göstermiştir (Küçükcan, 2005: 117). XIX. ve XX. yüzyılda sömürgecilik ve dağılma tehlikesi karşısında bağımsızlığı ve devleti koruma gayesindeki ideolojik hareketlerin referans aldığı laiklik, bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra siyasal ve toplumsal hayatı şekillendiren en belirgin öğelerden olmuştur (Mert, 1994: 11-12). Fransa'da ise laikliğin gelişiminde, yukarıda da değinildiği gibi özellikle XVI. yüzyıldan itibaren cereyan eden gelişmeler ve dinin toplumsal yaşamdaki egemenliğini sorgulayan akımlar etkili olmuştur. Fransa'da laiklik ülkenin kendi iç dinamikleri ile ilerlerken, Türkiye ve Mısır'da daha çok seçkin bir kesimin merkezi rol oynadığı süreçleri içermiştir. Ayrıca, Fransa'da laiklik dini ve dünyevi otoritenin –kilise ve siyasi iktidarın- mücadelesine dayanmaktadır. Türkiye ve Mısır'da bu şekilde bir gerilim yaşanmamıştır. İslam'da din ile devlet otoritesinin birbirinden ayrı olarak yapılanması da Türkiye ve Mısır'da laikliğin gelişiminin Fransa'dakinden farklı ilerlemesine yol açmıştır (Roy, 2007: 54-55; Duman, 2011: 292). İslam toplumlarının genelinde laiklik, Hıristiyanlıkta olduğu gibi çıkar ve yetki uyumsuzluğuna dayanan bir tarihe sahip değildir.

Laikliğin bir ülkedeki gelişiminde, vatandaşların çoğunun benimsediği dini inancın özellikleri de etkili olabilmektedir. Zira İslam toplumları ile Hıristiyan toplumları arasında laikliğin gerçekleşme düzeylerindeki farklılık ikincinin lehinedir. Hıristiyan toplumlar, laikliğin insan yaşamının her alanına yerleşmesi noktasında İslam toplumlarından ileridedir. Bu durumun literatürde yer alan oldukça fazla nedeni olmakla birlikte, farklı bir boyut daha tartışmaya açılabilir. İslam dini, inanılanlarla arasındaki ilişkisini Hıristiyanlıktan daha yoğun kurmaktadır. İslam, Fazlur Rahman'ın (1981: 206) da belirttiği gibi diğer dinlere nazaran insan hayatıyla daha fazla ilgili olan bir dindir. Dolayısıyla insan ile ilişkisinin yoğunluğunun azlığı ya da çokluğunun, din ve insan hayatının tüm

alanlarının birbirinden ayrılma düzeyini etkilediği ifade edilebilir. İlişki ne kadar yoğun ve bağlayıcı ise ayrışma da o kadar zor ve yavaş gerçekleşmektedir. Hıristiyan toplumlarının daha hızlı ve kapsamlı laikleşmesini bu açıdan değerlendirmek mümkündür. Ek olarak Müslüman toplumların, dini ve dünyevi yaşamları arasındaki aşılmaz birliktelik, bu toplumların laikleşme sürecini geciktiren bir takım sorunlarla karşılaşmasına neden olmuştur.

Türkiye’de laikliğin siyasal hayatı dönüştürmesi, Tanzimat Dönemi reformlarıyla başlasa da Cumhuriyet Dönemi, dönüm noktası olarak algılanabilir. Bu dönemde, laikleşme adına bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar genel olarak: şeyhülislamın yürütme işlerinden çıkartılması, hilafetin kaldırılması, egemenliğin kaynağının halka ait olduğunun kabul edilmesi, devletin dininin İslam olduğunu belirten ibarenin anayasadan çıkartılması, laik özel hukuk kanunlarının yürürlüğe girmesi, şer’iye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve kılık ve kıyafeti düzenleyen kanunların çıkartılması, dini tarikat, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve laikliğin anayasal bir ilke haline gelmesi olarak sıralanabilir (Gülalp, 2002: 33; Zürcher, 2015: 185). Reformlar doğrultusunda Cumhuriyet laikliğinin iki merkezi inşa sürecini takip ettiği belirtilebilir: “ümmetten millete geçiş” ve “*kuldan yurttaşa geçiş*”. Bu iki sürecin devamında, millet ve yurttaş kimliklerinden dini vurguların çıkartılarak dinin özel alana indirgenmesi söz konusu olmuştur (Akgönül, 2010: 214). Bu sürecin devamında da laiklik, 1937 yılında siyasal rejimin niteliği olarak anayasa girmiştir.

Cumhuriyet Dönemi laiklik uygulamaları dikkate alınırsa, dönemin laiklik anlayışına dair bir takım özellikler tespit edilebilir. İlk olarak laiklik, Türkiye’de ulus-inşası dönemde merkezi rol oynamıştır. Reformların inşa edici mantığa ve bürokratik yürütücülere sahip olması, laikliğin tepeden-inmeci bir mantıkla oluşturulduğunu da doğrulamaktadır. Öte yandan, dine ve dini sembollere yönelik uygulamaları da dönemin laikliğinin İslam’ı kamusal hayattan soyutlamayı ve şahsi alana indirgemeyi de amaçladığını göstermektedir (Kazancıgil, 2010: 189, 191). Ek olarak, dini kurumların devlet teşkilatlanması içine alınması ve eğitimin devlet kontrolü altında yapılması, yönetici elitin dini kontrol altına alma gayesinin sonuçları olarak okunabilir (Toprak, 1992: 237). Yine bu dönemde laikliğin siyasal iktidar tarafından benimsenmesinin temelde üç amacı, Arpacı’ya (2018: 29-30) atfla ifade edilebilir. Buna göre yeni devletin din politikası, dinin siyasal meşruiyet sağladığı Osmanlı’dan ayrılmak; siyasal, kültürel ve toplumsal tabanın rızasını kazanmak gayesiyle dini millileştirmek ve yeni kurulan rejimin güvenliğini garanti altına almaktır.

Fransa, 1789 İhtilali öncesinde sağlam Hıristiyan temellere dayanan bir ülkedir. Din ve devlet arasında oldukça yakın bir ilişki bulunmaktadır. Laiklik bağlamında somut adımlar, Fransız İhtilali’nden sonra atılmaya başlanmıştır. İlk olarak kilisenin gelirleri, dinin giderlerini kilise adına karşılamakla yetkili olan ulusun kullanımına verilmiştir. 1790 tarihli Rahiplerin Medeni Yasası, kilisenin devlet kontrolünde kalmasını amaçlamakla birlikte, kilisenin varlıklarının devlet eliyle kullanılmasını, din adamlarının maaşlarının devlet tarafından ödenmesini ve medeni nikâhı hukuki güvenceye bağlamıştır (Price, 2017: 11-14). İhtilal’den sonra 3 Eylül 1791 tarihinde yayımlanan Fransız İnsan ve Yurttaş Haklar Bildirgesi’nin 10. maddesi, laikliğin din ve vicdan özgürlüğü anlamına atfla oluşturulmuş “*Hiç kimse inançları nedeniyle, bunlar dini nitelikteki inançlar olsa bile, tedirgin edilmemelidir; meğerki bu inançların yasayla kurulan kamu düzenini bozmuş olsun*” hükmü, kamu düzeninin bozulmaması şerhiyle dini özgürlükleri güvence altına almıştır. Bu hüküm, eşitliğe ve özgürlüğe yaptığı atfla, laikleşmenin din ve vicdan özgürlüğü olarak algılanmasının önünü açmıştır. 1791’deki Fransız Anayasası da, “*herkesin bağlı olduğu dinin öngördüğü ibadeti yapma (...) hürriyeti*”ni garanti altına almış, böylelikle laikleşme adına önemli bir yol kat edilmiştir. İlk laik cumhuriyet ise kilise ile devletin ayrıldığı 1795’te ilan edilmiştir (Bauberot, 2008: 57-58). Bununla birlikte, 1800’lerin başında Napolyon Bonapart iktidara geldiğinde kilise ile sözleşme imzalamış ve kilise-devlet ayırımına son vermiştir. Ruhban sınıfına devlet tarafından yeniden maaş bağlamıştır. Bu dönemde Katoliklik, devlet dini haline gelme de Fransızların büyük çoğunluğunun dini inancı olarak nitelendirilmiştir (Kuru, 2011: 143). Din ve devlet arasındaki ayrımın ortadan kalktığı bu süreç, XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Kilise ile devletin ayrılmasını öngören 1905 tarihli Ayrılık Yasası, bütün resmi dinleri kaldırarak siyasal iktidar ile din arasındaki göbek bağına tekrar kesmiştir. Ek olarak, siyasal iktidara vicdan özgürlüğünü ve dinin özgürce yaşanmasını güvence altına alma yükümlüğünü getirmiştir (Bauberot, 2008: 14). Bununla birlikte, Ayrılık Yasası her ne kadar kilise ve devletin ayrılması mottosu üzerine inşa edilse de, dini cemaatlere tanıdığı dernek olma ve kamusal özerklik gibi fırsatlar düşünüldüğünde ayrımı sert ve kesin şekilde gerçekleştirilmemiştir (Messner, 2008: 117). Öte yandan Ayrılık Yasası, ulusal sınırların tümünü kapsamamış, bazı eyaletlerde geçerli olmamıştır. Fransız hukuk sisteminin tekdüze olmayışı ve coğrafi ve kültürel farklılıkların meydana getirdiği hukuki çoğulculuk, Ayrılık Yasası’nın tüm ülkeyi

kapsamasına engel teşkil etmiştir. Örneğin, Alsace-Moselle olarak bilinen bölgeler 1871-1918 yılları arasında Almanya'nın egemenliği altında bulunduğu için söz konusu yasaların sınırlı düzeyde etkilediği bölgelerdir. Dolayısıyla, din ile devlet arasındaki ayrım Fransa'dakinden farklı olmuştur (Gündüz ve Kılınç, 2019: 328). Sınırlı kapsayıcılık, diğer Fransız topraklarındaki farklı uygulamalar doğurmuştur. "Gallicanisme" olarak ifade edilen Fransa kralı ile Fransız Katolik kilisesi arasındaki anlaşmalar, bu farklılaşmanın bir diğer sebebinin oluşturmuştur. Ek olarak Fransa'da laiklik, Fransız Devrimi'nin bireyselliği önceleyen eğiliminin laikliğe yorulması ile ortaya çıkmış ve dini hürriyetleri bireyler üzerinden algılamaktadır. Toplumsal aidiyet düşüncesine karşı çıkan bu anlayış, dini bireysel alana indirgeme gayesini de gütmüştür (Messner, 2008: 114-115). Fransa'da IV. Cumhuriyet döneminde hazırlanan 1946 Anayasası, ilk kez cumhuriyetin niteliğini laik olarak belirtmiş ve laiklik Fransız Anayasası'nda yer almıştır.

Medeniyetlerin beşiği Mısır, günümüzde bölgenin siyasal ve toplumsal meselelerinde hâkim rol oynayan bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Modern Mısır'ın temelleri, XIX. yüzyılda Osmanlı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı reform süreciyle atılmıştır (Turan, 2003: 126). Bu dönem, aynı zamanda Mısır'ın siyasal ve hukuki anlamda laikleşmeye de başladığı döneme denk gelmektedir. 1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesiyle siyasal gündemdeki etkinliğini arttıran laiklik, I. Dünya Savaşı sonrasında modern Mısır'ın oluşumunda ciddi rol oynamıştır (Küçükcan, 2005: 121). XX. yüzyılın başlarında Sa'ad Zaglul, I. Dünya Savaşı'na müteakip, bağımsızlık gayesiyle anti-empyralist tonlar taşıyan bir hareket başlatmış ve Mısır milliyetçiliğinin öncüsü haline gelmiştir. Kurduğu Vefd Partisi –ilk adıyla *hizb-i ilmani (laik heyet)*- savaş sonrası Mısır'ın siyasal hayatının belirgin şekillendiricisi olmuştur. 1922'de de İngiltere, Mısır'ın sınırlı bağımsızlığını kabul etmiştir (Turan, 2003: 129). Mısır'da laikliğin somut anlamda adımlarının atıldığı dönem, Zaglul ile başlayan XX. yüzyılın başlarıdır. Ancak laikliğin gelişimine teorik katkı sunan Batı'da eğitim almış ve Mısır'da önemli devlet hizmetleri yürüten düşünürlerin de etkisi unutulmamalıdır. Bu düşünürlerin önde gelenleri Ali Abdurrazık, Halit Muhammed ve Faraj Ali Fuda olarak belirtilebilir. İslam'ın aslında uhrevi olduğunu ve siyasetten ayrılması gerektiğini savunmuşlardır (Hatina, 2000: 35-36). Mısır'da laikliğin bir diğer dönüm noktası, 1952'de Hür Subaylar Darbesiyle başlamıştır. 1956'da Mısır Arap Cumhuriyeti'nin başına geçen Cemal Abdünnasır, izlediği Arap milliyetçiliği ve sosyalist ideoloji doğrultusunda ülkenin laikliğe bakış açısını şekillendirmiştir. İlk olarak Nasır, Mısır'da dini ve din adamlarını siyasetten arındırma politikasını gütmüştür. Din adamlarına yönelik Nasır'ın izlediği dışlayıcı politika 1950'lerden itibaren başlamıştır. Nasır, medyayı kullanarak ulemanın toplumsal yaşam içindeki rolünü erozyona uğratmak amacıyla bir dizi propagandayı iktidara geldikten hemen sonra yürütmüştür. 1960'lı yılların başında, dini devlet kontrolüne alma gayesiyle bir dizi reform yapmış, Mısır'da köklü bir tarihe sahip olan ve Arap dünyasında Sünni İslam'ın tartışmasız itibar sahibi kurumlarından El-Ezher Üniversitesi'ni –*ulemayı*-, yapısal ve işlevsel anlamda devletin otoritesi altına almayı amaçlamıştır. Üniversitenin İslam öğretisi ağırlıklı müfredatına doğa bilimleri, matematik ve coğrafya gibi pozitif bilimleri dâhil etmiş, üniversite yönetimini de Mısır devlet başkanına bağlı kılan hukuki altyapıyı oluşturmuştur (Zeghal, 1999: 374-375). Bu sayede, hem ülkenin önemli dini kurumlarından birini hegemonyası altına alma, hem de yeni rejimin ihtiyacı olan dini meşruiyeti garantileme amacı güttüğü anlaşılabilir.

XX. yüzyılın başlarından itibaren siyasal gündeme giren laiklik, Mısır'da Türkiye ve Fransa'da olduğu gibi radikal değişimler doğurmamıştır. 1953'te Cumhuriyet'in ilanından sonraki anayasa dâhil günümüze kadar olan tüm anayasalarında Mısır, İslam'ı devletin dini olarak saymış ve yasaların kaynağını şeriat hükümlerine dayandırmıştır. Hem siyasal hem de toplumsal yapı, laikliğe karşı muhalefetini güçlü tutmuş ve laikliğin siyasal sisteme entegrasyonu tam olarak gerçekleşmemiştir. Laikliğin bu yöndeki seyrinde, 1928'de dinin insan hayatının her anlamda temeli olmasını iddia eden İhvan-ı Müslim'in, 1970'lerde yükselişe geçen Selefi hareketin ve köklü tarihiyle El-Ezher'in engelleyici rolleri etkili olmuştur.

Laiklik, Türkiye ve Mısır'da XX. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen devrimler sonrasında siyasal hayatın belirleyicisi olmuştur. Bu ülkelerde laiklik, milliyetçilik ve anti-empyralizm anlayışına sahip siyasi elitler tarafından benimsenmiş ve ülkenin modernleş(tiril)mesinde araç olarak algılanmıştır. Fransa'da ise milliyetçiliğin etkisinin yanında laiklik, daha çok kilisenin etkisini siyasal iktidardan uzaklaştırmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Son olarak, laikliğin siyasal rejimleri etkilemesi ve dönüştürmesi, Türkiye ve Fransa'da belirginken, Mısır'da rejimin laikleşme süreci diğer iki ülkede olduğu kadarıyla gerçekleşmemiştir. Türkiye'de ve Fransa'da dinin devlet üzerinde egemenlik kurduğu laiklik süreçleri izlenirken, Mısır'da özellikle ulema ve toplumsal dinamikler, devlet kontrolünde din anlayışının gelişiminin önünde ciddi engeller oluşturmuştur.

5. Anayasaları Bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır'da Laiklik Üzerine Tartışma

Türkiye, Fransa ve Mısır'ın laikliğinin karşılaştırması şimdiye kadar, laiklik öncesi ve laikleşme dönemleri bağlamında tarihsel süreçlere odaklanarak yapıldı. Son olarak bahsi geçen ülkelerin günümüzdeki laiklik anlayışı, ülkelerin anayasalarına atıfla açıklanacaktır. Üç ülkenin karşılaştırılması yapılırken, laikliğin içerdiği unsurlar mukayesenin kıstaslarını oluşturacaktır. Bu doğrultuda Türkiye, Fransa ve Mısır'ın laiklik anlayışı aşağıdaki ölçütler bağlamında mukayese edilecektir:

- Din ve devlet ayrılığı,
 - Devletlerin resmi dininin olmaması,
 - Devletlerin tüm dinler karşısında tarafsızlığı,
 - Devletlerin tüm din mensuplarına eşit mesafede durması,
 - Hukuk kurallarının dini kurallardan etkilenmemesi,
 - Dini kurumlar ile devlet kurumlarının birbirinden ayrılması;
- Din özgürlüğü,
 - İnanma ya da inanmama özgürlüğü,
 - İbadet özgürlüğü,
 - Dini eğitim özgürlüğü,
 - Dini yayma özgürlüğü.

Üç ülkenin anayasaları, laikliğin din ve devlet ayrılığı ile din özgürlüğü unsurları dikkate alınarak karşılaştırılacak olursa;

Ülkelerin rejimlerinin nitelikleri, laik olma ya olmama bağlamında farklı ifade dilmiştir. Buna göre, Türkiye'nin 1982 Anayasası'nda Cumhuriyet rejiminin, laik bir hukuk devleti olduğunu ifade edilmektedir (Md.2). Fransa da anayasasında benimsediği cumhuriyet rejiminin laik niteliğini açıkça belirtmiştir (Md.1). Bununla birlikte, Mısır Arap Cumhuriyeti rejimi vatandaşlık ve hukuk devleti ilkelerine dayanan demokratik cumhuriyet olarak tanımlanmış, laiklik cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılmamıştır (Md. 1).

Din ve devletin ayrılığı açısından devletin resmi dininin olmaması bağlamında üç ülkenin anayasalarına bakılacak olursa; Türkiye Devletinin dininin İslam olduğu hükmü, 1928 yılında anayasadan çıkarılmış, 1937 yılında laiklik anayasa girmiştir. 1982 Anayasasının başlangıç kısmında da laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının devlet ve politikayla ilişkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Fransa'da anayasasında herhangi bir dinin adını zikretmemiştir. Mısır, bu konuda diğer iki ülkeden farklılaşmaktadır. İslam, Mısır'da devletin dini olarak kabul edilmektedir (Egypt's Constitution of 2014: Md.2). Dolayısıyla Türkiye ve Fransa anayasalarında din ve inançlar karşısında devletin tarafsızlığını vurgulanırken, Mısır, İslam'ı devletin dini olarak görmesiyle, laikliğin devletin resmi dininin olmaması şartını sağlamamaktadır. Dolayısıyla tüm dinler karşısında tarafsız kalma anlayışı da Mısır için geçerli değildir.

Bir diğer bağlamda, üç ülke de vatandaşlarını herhangi bir dine, etnisiteye, ırka, cinsiyete, siyasi ve felsefi inanca bağlı ayırım yapmadan kanun önünde eşit saymaktadır (Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası: Md. 10; France's Constitution of 1958: Md.1; Egypt's Constitution of 2014: Md. 53). Devletlerin, benimsenen dini inançtan bağımsızlaştırdığı kanun önünde eşitlik anlayışı, laiklik açısından üç ülke içinde olumlu bir gelişmedir.

Hukuk kurallarının dini kaynaklara dayanmaması bağlamında Türkiye ve Fransa, anayasanın üstünlüğünü ve hukuk devleti ilkelerini benimsemekle, yasaların kaynağını dünyevi otoritelere dayandırmaktadır. Bu ülkeler rejimlerinin meşruiyetini, diğer ifadeyle egemenliğin kaynağını halktan almaktadırlar (Türkiye Cumhuriyeti 1982

Anayasası: Md. 1, 2, 6; France's Constitution of 1958: Md.1, 3). Mısır'da ise hukukun temel kaynağını, İslam öğretisi ile şeriat oluşturmaktadır (Egypt's Constitution of 2014: Md. 2). Bu noktada, Türkiye'nin siyasal rejiminin model aldığı Batılı değerlerin etkisinin, laikliğin gelişimine olumlu katkı sağladığı ifade edilebilir. Fakat Mısır'ın bu konudaki Batılı değerlerle sınırlı ilişkisinin, rejimin demokratikleşmesini yavaşlattığı görüşünden hareketle, laikliğin de siyasal sistem tarafından benimsenmesini zorlaştırdığı düşünülebilir.

Ülkelerdeki dini otorite ve siyasal otorite arasındaki ilişki dikkate alınarak dini kurumların devlet kurumlarından ayrılması temelinde bir mukayese yapılacak olursa; üç ülkede de dini otoriteler, doğrudan ya da dolaylı olarak devlet idaresi teşkilatında yer almaktadır. Türkiye'nin idari teşkilatlanması dikkate alındığında dini üst-otoritenin devlet otoritesine bağlılığı söz konusudur. Zira Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı, genel idare içinde ve Cumhurbaşkanı'na bağlı bir kurumdur (Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası: Md. 136). Bununla birlikte, Fransa'da dini hizmetlerle ilgilenen ve dini talepleri karşılayan, Türkiye ve Mısır'da olduğu gibi, belirli bir üst kurum bulunmamaktadır. Din hizmeti konusundaki talepler ve bunların karşılanması, dar anlamda dini hizmeti yakinen ilgilendiren devlet kurumlarıyla görüşülerek yürütülmektedir. Öte yandan, dini grupların denetlenmesi ve devletle ilişkilerinin yürütülmesinden görevli Dini Cemaatler Merkez Bürosu, Merkez İbadet Ofisi ve Dernek ve Vakıflar Ofisi, İç İşleri Bakanlığının Genel Sekreterliği dâhilinde Kamu Özgürlükleri ve Hukuk İşleri Dairesi Başkanlığına bağlıdır². Bu kurumların dini kurumlar üzerinde idari denetim yetkisi bulunmaktadır. Bu durum, dini kurumlar ile devlet kurumları arasında ayrımı ifade eden laiklikle bağdaşmamaktadır. Türkiye'de din görevlileri, Diyanet İşleri Başkanlığının çalışanlarıdır ve bu çalışanların işe girme, tayin ve ilişik kesme gibi işlemleri, devlet tarafından yapılmaktadır (Davison, 2013: 41). Bununla birlikte Fransa'da devlet, dini yaşamı düzenleyen kurumlar oluşturmamıştır. Dini cemaatlerle vergi ya da hukuki konularda ilişkileri yürüten bürolar bulunmaktadır. Dolayısıyla Fransa, 1905 Ayrılık Yasası'ndan beri, Alsace-Moselle bölgesi hariç, kilise çoğu anlamda ilişkisini koparmıştır. Bu tarih öncesinde inşa edilmiş kiliselere maddi anlamda destek veren devlet, personelinin atanması hususunda da dini kurumlara belirli özgürlükler tanımıştır (Kuru ve Stepan, 2013: 92-93). Mısır'da ise dini otoriteler, Dini Cemaatler Bakanlığı/Evkaf Bakanlığı -*the Ministry of Awqaf*- ile El-Ezher olarak anayasada belirtilmiştir. Bu otoriteler hukuki olarak devlet teşkilatlanması içindedir (Brown, 2013: 15). Mısır Anayasası, El-Ezher'e İslam dininin öğretilmesi ve yüceltilmesi yetkileriyle birlikte bağımsız statü vermektedir. Öte yandan, devletin El-Ezher'e gerekli maddi yardımı yapacağı ve başkanının atanmasını da cumhurbaşkanı tarafından onaylanacağı belirtilmiştir (Egypt's Constitution of 2014: Md.7). Dolayısıyla dini otoriteler ile devlet otoritesi arasında yakın ilişki söz konusudur. Fakat her ne kadar Mısır'ın reformları ile devlete hukuki olarak bağlılığı sağlanmış olsa da ulema -*El-Ezher*- siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan önemli özerkliklere sahiptir. Mısır başta olmak üzere tüm dünyada Sünni İslam'ın en önemli kurumlarından biri olan El-Ezher Üniversitesi, Mısır siyasetinde gerektiğinde iktidardan bağımsız olarak hareket eden, gerektiğinde de iktidara meşruiyet sağlayıcı işleviyle (Moustafa, 2000) öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, Mısır'da dini kurumların devlet kurumlarından ayrılığı, El-Ezher özelinde düşünüldüğünde, kısmi bir bağımsızlığı işaret etmektedir. Öte yandan, Müslüman Kardeşler ve diğer dini gruplar -örneğin İslam Cemaati-, şeriatın Mısır'da hukukun kaynağı olduğu inancına sahiptir (Akhavi, 1992: 94). Böylece, Mısır'da yasal sınırların dışında da din ve devletin birlikteliğinin sürdürülmesine yönelik eğilimler bulunduğu görülmektedir.

Dini kurumların devlet ile ilişkisi özelinde karşılaştırmamızın yanı sıra din adamlarının statüleri de üç ülkedeki laiklik profili adına önemli belirtiler içermektedir. Fransa'da din adamlarının atanması genel olarak devlet kontrolü altında değildir. Kilise ve dini cemaatlerin yetkili kişileri, dini görevlilerin atanmasında merkezi rol oynamaktadır. Bununla birlikte, piskoposlar ve şapel papazları ile Guyana, Bas-Rhin ve Moselle'deki bazı din adamlarının atanmasında devlet etkili olmaktadır. Nitekim Vatikan merkezli Katolik Kilisesi, bölge piskoposlarını atamak için Fransa Devleti ile istişarede bulunmak zorundadır. Örneğin, yerel düzeyde devlet hizmeti yürüten kurumlarda görev alacak din adamlarının atanması, kurum yetkilileri ile dini yetkililerin mutabakatına dayandırılmıştır (Messner, 2008: 124). Ulusal hukuka göre çoğunlukla din adamlarının maaşları, Fransız Devleti tarafından ödenmemektedir. Bağlı olunan dini kurum ya da dernek, bünyesinde çalışan görevlilerin maaşını ödemektedir. Alsace-Moselle bölgesinde ise din adamlarının maaşları devlet tarafından ödenmektedir. Öte yandan 2013 yılında bu bölgedeki din adamlarının devlet tarafından maaş alma hususu Anayasa Konseyine taşınmış ancak bir gelişme olmamıştır (Haberler.com, 14 Şubat 2013). Fransa'da kiliselerden ayrı olarak çalışan ve maaşları çalıştıkları kurumlar aracılığıyla ödenenlerin dışında taahhüde dayalı çalışanlar da vardır. Bu tür çalışanlar, işverenin ideolojik hedeflerine uygun çalışma taahhüdünde

² İlgili ofislerin Fransa İç İşleri Bakanlığı organizasyondaki konumu için bkz. https://lannuaire.service-public.fr/gou_vernem_ent/adm_inistr_ation-centrale-ou-ministere_169611.

bulunmak koşuluyla çalıştırılırlar (Messner, 2008: 125). Bu kesimin maaşları, özel sektörde ödenmektedir. Mısır'da ise anayasa, El-Ezher'i bağımsız bir kuruluş olarak değerlendirse de yıllık bütçesine bir milyar dolara yakın transfer gerçekleştirmektedir. Din adamlarının gelir kaynağı kamu ve özel alandan gelen kaynaklarla sağlanmaktadır. Efkav Bakanlığı bünyesindeki görevliler, doğrudan devletten maaş almaktadır. Ek olarak Mısır, El-Ezher'deki görevlilerin de maaşını ödemektedir (Reid, 2002: 93-94). Türkiye bağlamında da yukarıda belirtildiği gibi din adamlarının devlet idaresine bağlılığı söz konusudur. Son olarak belirtilmesi gerekir ki; buraya kadar din adamlarının devlet ile ilişkisinde toplumun hâkim inancına mensup din adamları bağlamında değinildi. Fakat Türkiye, Fransa ve Mısır'da azınlık dinlerine mensup din görevlileri, ayrı bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Bu görevlilerin özellikle atanmasında ve maaş işlemlerinde ülkeler, doğrudan değil dolaylı etkiye sahiptir. Türkiye'de azınlık dinine mensup bireyler, 1923 yılındaki Lozan Anlaşması'ndan beri, Türk vatandaşlarıyla medeni ve siyasi hakları bağlamında eşit kabul edilmiştir. Dini azınlıkların her türlü ibadethanesi ve kurumlarına da Türkiye, gerekli yardımı yapacağını ve bu kurumların açılması ve geliştirilmesinde kolaylık sağlayacağını kabul etmiştir (Md. 39-42). Dolayısıyla Türkiye, azınlık dini mensuplarının maddi anlamdaki taleplerine de destek vermektedir. Fransa'da ise Müslüman din adamlarının maaşları ordu, hastane vb. gibi devlet kurumlarında çalışanlar ile Alsace-Moselle, Guyana, Bas-Rhin ve Haut-Rhin bölgeleri istisna olmak üzere devlet tarafından ödenmemektedir. Mısır'da da azınlık dinine mensup din adamları devletten maaş alamamaktadır.

Üç ülkede de din ve inanç özgürlüğü, bireylerin bir dine inanıp inanması bağlamında anayasal garanti altındadır. Türkiye'de bireyler, dini inanç ve kanaat özgürlüğüne sahiptirler. Mısır Anayasasının 64. maddesi de inanç özgürlüğünün tanındığını ifade etmektedir. Fransa da Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi doğrultusunda inanç özgürlüğünü tanımıştır. Öte yandan, Türkiye ve Fransa'da bir dine inanıp inanmama özgürlüğü, ülkelerin uygulamalarıyla da sabitken, Mısır'da İslam'dan başka bir dine geçmek, hukuk kurallarında yer almasa da birtakım yaptırımlarla karşı karşıya kalma sonucu doğurabilmektedir. Zira Mısır Anayasası da inanç özgürlüğünü vatandaşlarının hakları arasında saymaktadır (Md. 64). Fakat belirtilmesi gerekir ki; Mısır tarihinde mahkemelerinin, İslam'dan vazgeçtiği iddiasıyla cezai yaptırım uyguladığı kişilerin sayısı az değildir.

İbadet özgürlüğünün sağlanması bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır, tüm dini inançlara özgürlükçü anlayışla yaklaşmaktadır. Ülkelerin anayasalarında bireylerin inançları doğrultusunda dini ibadetlerini ve ritüellerini yerine getirmesi ve ibadethane açılabilmesi garanti altına alınmıştır (Egypt's Constitution of 2014: Md. 64, 235; Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası: Md. 24; France's Constitution of 1958: Md. 1). Fakat Türkiye ve Fransa'da dini inancın gerektirdiği gibi yaşanması noktasında anayasada belirtilen özgürlüğün tam olarak sağlanmadığı örnekler de mevcuttur. Bu doğrultuda ilk dikkat çeken, başörtüsü hususudur. Başörtüsü sorunu, Türkiye ve Fransa'da oldukça ateşli tartışmaları ve katı uygulamaları doğurması açısından önem arz etmektedir. Başörtüsü sorunu, Türkiye'de 1980 yılındaki askeri darbeden sonra kamusal alanda yasaklanmasıyla patlak vermiştir. Bu süreç zarfında başörtüsü takanlar üniversitelere ve kamu dairelerine alınmamış, parlamentoya dahi girememiştir. Ancak XXI. yüzyılın başlamasıyla Türkiye'deki iktidarın değişimi sonrasında başörtüsü 2014 yılında kamusal alanda tam olarak serbestleştirilmiştir. Bu süreçte, ilk olarak üniversitelerde başörtüsü yasaklarının kaldırılması yönünde adımlar atılmıştır. Yüksek Öğretim Kurumunun üniversitelere gönderdiği talimatnameler, serbestleşmenin gerçekleşmesinde belirleyici rol oynamıştır. Sonrasında 2013 yılındaki Demokratikleşme Paketinin de öngördüğü gibi "Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personellerin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik" ile hâkim, savcı ve Türk Silahlı Kuvvetleri ve emniyet mensupları dışındaki kamu personeline başörtüsü yasağı kaldırılmıştır (Akyüz, 2016: 81; Arpacı, 2018: 35; Bekaroğlu, 2015: 116). Günümüzde ise başörtüsü, tüm alanlarda serbesttir. Fransa'da 1989-2004 yılları arasında devlet okullarında başörtüsünün -ve bir dini aidiyeti açığa vuran diğer sembollerin- takılması "laiklikle bağdaşmaz" görülmemiştir. İlgili öğrencinin, eğitim programlarını ve disiplin kurallarını ihlal etmemesi ve okul binaları içerisinde başkalarına kendi dinini benimsetmeye çalışmaması şartıyla dini giysiler giyebilme hakkı tanınmıştır. Fakat 2004'te çıkarılan bir yasayla, devlet okullarında başörtüsü takılması yasaklanmış, ancak özel okullarda ve üniversitelerde serbestlik devam etmiştir (Bauberot, 2008: 15). Sonuçta dini semboller bağlamında Türkiye'nin, Fransa'dan daha demokratik adımlar attığı görülmektedir.

Dini özgürlükleri, ülkelerdeki azınlıklar bağlamında da ele almak gerekmektedir. Üç ülkede de azınlıkların laiklikle ilişkisi benzer tecrübe ve tepkiler üzerinden ilerlemiştir. Bu noktada ilk olarak, laikliğin inanç özgürlüğünün garantisi olarak görülmesi ki bu durumda laiklik ilkesi azınlık tarafından sıkı sıkıya korunur, çünkü varlığının garantisi

olarak algılanır. İkincisi, laikliğin kimliksel ifadeyi sınırladığının, başat dini kayırdığının düşünülmesi, bu durumlarda ise laiklik ilkesi eleştirilir. Bu her iki tip tepki, Türkiye’de –Hıristiyanlar içinde- Fransa’da –Müslümanlar içinde- ve Mısır’da –Kıptiler içinde- mevcuttur. Türkiye ve Fransa’da devletin laikleşmesi, çoğunluk dinini göz önünde bulundurarak gelişmiş, azınlık dinleri kurulan sisteme ayak uydurmaya zorlanmıştır. (Akgönül, 2010: 222). Özellikle Türk ve Fransız kimliğindeki millet unsuruna yapılan atıf, Fransa’da Müslümanların, Türkiye’de Hristiyan azınlığın hukuki güvenlerinin sağlanmasında problemler doğurmuştur. Bu bakımdan, Fransa’daki Müslümanların temel hak ve özgürlüklerinin tam olarak güvence altına alınmamış olması da günümüzün laiklik tartışmalarının merkezinde konumlanmıştır (Lahtili vd., 2020: 118-119). Mısır’da da Kıptiler, özellikle 1950’li yıllardan başlayarak günümüze kadar gelen süreçte azınlık olmanın negatif yönleriyle daha çok muhatap olmuşlardır. Yükselen Arap milliyetçiliği ve İslami uyanış, Kıptileri Mısır’da bir dizi tehlike ile karşı karşıya getirmiş, Kıpti kiliseleri tahrip edilmiş ve Kıptiler maddi ve manevi zarar görmüşlerdir. Bu noktada, Mısır’ın siyasal kültürünün çoğulculuğu reddeden yapısı ile Kıptilerin siyasal ve sosyal haklardan mahrum bırakılması arasındaki ilişkiyi göz ardı etmemek gerekmektedir.

Ülkelerin laiklik anlayışı dini eğitim özgürlüğü anlamında mukayese edilecek olursa; Türkiye ve Mısır, devletin dini eğitime müdahale ettiği, Fransa’nın ise meseleye daha özgürlükçü yaklaştığı ifade edilmelidir. Türkiye’de dini eğitimin devletin denetiminde olduğu anayasada belirtilmektedir. Kamu ve özel okullarda din kültürü ve ahlak bilgisi dersi, ilk ve ortaöğretim düzeyinde zorunlu ders olarak okutulmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası: Md. 24). Öte yandan din eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığının Kur’an kurları ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı İmam Hatip liseleri tarafından da verilmektedir. Ayrıca, ülkede dini azınlıkların eğitim kurumları açması da yasaktır (Kuru ve Stepan, 2013: 95). Fransa’da ise eğitim anlamında ciddi ayrışma söz konusudur. Fransa’da kamu okulları din eğitimi vermemektedir. Özel okullara ise bu konuda serbestlik tanınmıştır. Devlet okullarında dini meselelerde öğrencilere danışmanlık hizmeti yürüten din görevlileri bulunmaktadır (Messner, 2008: 120-121). Azınlıkların ülkede okul açması yasak değildir (Bennhold, 2008). Mısır’da Müslüman öğrenciler İslam’ın temel ilkeleri adıyla verilen dersi, Hıristiyanlar da Hıristiyanlığın temel ilkeleri dersini almak zorundadır. Ayrıca dini eğitim, üniversite öncesindeki düzeylerde zorunlu ders olarak okutulmaktadır (Egypt’s Constitution of 2014: Md. 24). Böylelikle, Türkiye ve Mısır’da dini eğitim özgürlüğünün bir takım problemler yaşadığı belirtilebilir.

Son olarak da dini yayma özgürlüğü bağlamında üç ülke karşılaştırılsa; Türkiye’de hukuki açıdan dini yayma özgürlüğünün herhangi bir kısıtlaması bulunmamaktadır. Fakat siyasal iktidarların ve toplumun, İslam dışındaki bir dini yayma amacı güden hareketlere yönelik olumsuz tutum takındığı belirtilebilir. Günümüz Türkiye’sinde misyonerlik faaliyeti, devlet tarafından tanınan yasal bir faaliyet olarak tanımlanmamıştır (Cilacı, 2005: 100). Fransa’da da rejimin dini yayma hürriyetine yaklaşımı, Türkiye ile benzer doğrultudadır. Mısır’da İslam dini haricindeki bir dinin toplumsal alanda savunusu yapmak diğer ifadeyle misyonerlik, hukuki anlamda açıkça belirtilmese de mahkemelerin uygulamaları dikkate alındığında yasaktır (Human Rights Watch, 1994). Dini yayma özgürlüğü, üç ülkede de benzer algılarla değerlendirilmiştir. Üç ülkenin de toplumun genelinin benimsediği dini inancı koruma refleksiyle azınlıkların dini özgürlüklerini kısıtlayabilmesi, demokratik özgürlük-güvenlik ikileminin sonrakinin lehine yorumlandığı bağlamında düşünülebilir.

6. Sonuç

Laiklik, ortaya çıktığı Batı toplumlarından farklı uygulamaları ve anlayışlarıyla Doğu toplumlarının siyasal ve toplumsal hayatında dinin yerini, işlevini ve statüsünü az ya da çok etkilemiştir. Batı’da kilise ve iktidar arasındaki egemenlik savaşımının dünyevi iktidar lehine değiştirmeyi amaçlayan laiklik, bu gaye doğrultusunda tedricen gelişme göstermiş, Doğu toplumlarında ise modernleşme, ulus-inşası ve anti-emperyalizm hareketleriyle iç içe gelişmiş ve daha radikal tutum takınmıştır.

Bu bağlamda Türkiye, Fransa ve Mısır’da da laikliğin anlamı, gelişimi ve pratiğini mukayese etme amacındaki çalışma şu sonuçlara ulaşmıştır:

Laiklik öncesi dönem olarak karşılaştırılırsa; Osmanlı ve Türkiye’nin ilk yıllarında din, devletin kontrolü altında kamu hizmeti olarak görülmüş ve dini kurumların ayrı bir egemenlik sahası var olmamıştır. Mısır’da da din ve devlet arasındaki ilişki, Türkiye ile benzer şekilde ilerlemiştir. Fransa’da ise devletin egemenliğini Katolik kilisesi ile paylaştığını ifade etmek mümkündür. Laikleşme adımlarından önce kilise, siyasal iktidardan ayrı bir güç olarak

siyasal ve toplumsal yaşamı şekillendirmiştir. Türkiye ve Mısır, laiklik öncesinde dinin devlet aygıtı içinde kontrol altında olduğu ülkeler iken, Fransa'da din devletten özerk şekilde yapılmıştır.

Ülkelerin sahip oldukları bu geçmiş, laikliğin gelişiminin de farklı mecralar üzerinde yürütülmesine neden olmuştur. Üç ülkede de laiklik, rejim değişikliklerinde rol oynayan aktörlerin vazgeçilmez ilkesi olarak yer almıştır. Türkiye'de Cumhuriyet'i kuran kadro, Fransa'da İhtilali yapan burjuva ve Mısır'da 1919 yılında Saad Zaglul önderliğinde gerçekleşen devrim sonrasında yönetim ile Nasır yönetimi, laikliğin siyasal hayatı dönüştüren uygulamalarını siyasal gündeme kanalize etmiştir. Bu doğrultuda laiklik Türkiye ve Mısır'da, modernleşme dönemi ile iç içe geçerek ulus-devletlerin kuruluşunda devleti ve toplumu dönüştürme noktasında anahtar öge olarak algılanmış ve bu ülkelerde kendi iç dinamiklerinden ziyade Batı'dan etkilenmiş siyasal elitler tarafından yukarıdan aşağıya reformlarla tatbik edilmiştir. Fransa'da ise kiliseye ve aristokrasiye karşı yürütülen tarihsel mücadelelerle tedrici şekilde ortaya çıkmıştır. Fransa'da yaşanan egemenlik gerilimi ne Osmanlı ne Türkiye ne de Mısır'da var olmamıştır. Türkiye'de laikliğin gelişiminde karşısına alacağı kurumsal anlamda yapılmış dini ötekinin devletten ayrı özerk alanının bulunmaması ve hilafet makamının sultanın şahsında olması, ayrı iki kurumun çatışmasını doğurmamıştır. Mısır'da ise laikliğin gelişimi dini ve siyasi otorite arasındaki gerilim bağlamında farklılaşmaktadır. Mısır'daki laik eğilimlerin ötekisinin dini otoriteden ziyade siyasal otorite olduğu ifade edilebilir. Halifelik Osmanlı padişahının elinde bulunmasının, Mısır'daki laikliğin din ve devletin ayrılmasını amaçlayan tarafına ek olarak, Osmanlı'nın ülke üzerindeki siyasal nüfuzundan da kurtulma gayesini taşımasına da neden olduğu belirtilebilir. Bu noktada Mısır'ın laikliğinin, siyasal otorite karşıtlığı da dikkat çeken hususlar arasındadır.

Türkiye'de Cumhuriyet Dönemiyle birlikte belirginleşen "devlet kontrolünde din" anlayışı günümüze kadar belirli dönüşümler geçirse de değişmemiş, ne din ne de devlet birbirlerinden ayrı özerk alanlara sahip olamamıştır. Din, geniş çaptaki toplumsal kabulü sayesinde siyasal alanı sürekli olarak etkilemiş, siyaset de önemli bir toplumsal nitelik olan dinle ilişkisini kopar(a)mamıştır. Öte yandan devlet kontrolündeki din anlayışı, siyasal iktidarın sahipliği bağlamında siyasal sistem ya da din lehine uygulamaları doğursa da, modern Türkiye'nin din-devlet ilişkisini belirlemiştir. Dinin devlet tarafından kontrol altına alınma eğilimi, Fransa'da da dönemsel olarak benimsenmiştir. Nitekim Türkiye'deki laiklik anlayışının Fransa'dan etkilendiğini belirten birçok görüş de bulunmaktadır. Mısır'da ise dinin siyasete ve devlete egemen olma eğilimi belirli dönemlerde azalsa da günümüzde hâlâ devam etmektedir.

Türkiye'de dini yaşam ve dini kurumlar üzerinde devletin belirleyiciliği söz konusu iken, Fransa ve Mısır'da devlet dini kontrol altına alma noktasında sorunlar yaşamaktadır. Bu durumun Fransa ve Mısır bağlamında farklı nedenleri tespit edilebilir. Fransa'da Katolik kilisesinin Fransa tarihindeki güçlü konumu dolayısıyla laikleşme dönemi, kilisenin siyasal ve toplumsal anlamdaki belirleyici rolünü kısmi derecede güç kaybına uğratmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'de olduğu gibi dini üst-otorite –*halife*- tamamıyla ortadan kaldırılmamıştır. Hıristiyanlıktaki önemli konumuyla Papa, Fransa'da din ile ilgili meselelerde devlet üzerinde olamasa da özellikle bireyler nezdindeki etkisini sürdürmektedir. Mısır'da ise devlet, dini kurumlar üzerinde hukuki anlamda üstünlük kursa da, siyasal ve toplumsal hayatta bu hâkimiyet gerçekleştirilememiştir. Mısır'da El-Ezher öncülüğündeki ulema, Müslüman Kardeşler ve Selefî akım, laikliğin siyasal ve toplumsal kabulünü zorlaştırmıştır.

Laikliğin Türkiye ve Fransa'da, Mısır'a nazaran siyasal sistem üzerinde daha radikal değişimler üretmesi, iki ülkenin demokrasi tecrübesine de bağlanabilir. Zira din ve vicdan özgürlüğü savunusundaki laikliğin demokratik bir düzeni gerektirdiği de kuvvetli bir iddiadır. Demokratik olmayan rejimlerde de laik eğilimlerden söz edilebilir, ancak laikliğin sisteme entegrasyonu noktasında demokratik rejimlerin demokratik olmayanlara göre daha kolay olabileceği düşünülebilir. Bu bağlamda, Türkiye ve Fransa'nın demokrasi tecrübesinin ve demokratik kurumlarının işlerliğinin nispeten Mısır'dan ileri olması, laikliğin iki ülkedeki siyasal sistemi etkilemesine ve dönüştürmesine olumlu katkı sağladığı ileri sürülebilir.

Laikliğin anlamı ve unsurları kapsamında ülkelerin anayasalarına atıfla yapılan mukayesede, din ve devletin birbirinden ayrılması bağlamında Türkiye ve Fransa'nın, devletin resmi dininin olmaması ve hukuk kurallarının pozitif hukuka dayanması noktasında laiklik ile bağdaştığı, Mısır'ın ise laikliğin bu ilkelerini benimsemediği; din ve devlet ilişkisinde üç ülkenin de "*devlet kontrolü altında din*" anlayışına sahip olduğu; dini kurumların devlet kurumlarından ayrılmasının Türkiye ve Mısır'da işlevsel olmadığı, Fransa'da ise ciddi ayrımların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Laikliğin dini özgürlüklerin sağlanması anlamıyla, bir dine inanıp inanmamanın Türkiye ve

Fransa'da hukuki güvence altında olduğu, Mısır'ın ise bu konudaki uygulamaların ülkenin anayasasında belirtilen din özgürlüğü hakkına aykırılık oluşturduğu; ibadet özgürlüğünün üç ülkede de garanti altına alındığı; dini eğitim özgürlüğü hususunda Fransa'nın, Türkiye ve Mısır'a nazaran daha özgür bir ortam sağladığı belirtilebilir.

Çalışma, Mısır'ın laiklik anlayışının analizini yaparak özellikle Türkçe literatüre kaynak sağlama amacındadır. Batılı bir ilke olarak laikliğin ülkelerce algılanışı ve uygulamasının, Batılı değerlerin bu ülkelerde siyasal sistem içindeki konumuyla yakından ilişkili olduğu iddiasından hareketle, Batı'yla daha yakın ilişkinin laikliğin gelişimine olumlu katkı sağladığı ifade edilebilir. Tam tersi durumda ise laikliğin sistem içinde gelişme alanı bulamama sorunuyla karşılaşmasının muhtemel olduğu belirtilmelidir. Ayrıca Batılı değerlerle ilişkinin, laikliğin gelişimindeki yegâne faktör olmadığı, fakat etkili olduğu düşünülmelidir. Sonraki çalışmaların bu ilişkiyi de göz önünde bulundurması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akhavi, S. (1992). "The Clergy Concepts of Rule in Egypt and Iran", *Annals of the American Political and Social Sciences*, 524, 92-102.
- Akgönül, S. (2010). "Fransa'da ve Türkiye'de Laiklik: Kavramlar, Süreçler, Uygulamalar", *Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik (Semih Vaner'in Anısına)*, (Haz: C. Çağla ve H. Gülalp), İstanbul: Metis Yayınları.
- Akyüz, İ. (2016). "Türkiye'de Dışlayıcı Laiklikten Pasif Laikliğe Geçiş Sürecinde Başörtüsü Yasağının Kaldırılması", *Turkish Studies*, 11/7, 67-84.
- Arpacı, I. (2018). "Türkiye'nin Din Politikaları", *Türkiye'de Devlet Politikaları*, (Ed: I. Arpacı ve O. Ağır), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Arslan, A. (1996). "Türk Laikliği ve Geleceği Üzerine Bazı Düşünceler", *Liberal Düşünce*, 1/1, 54-76.
- Başgil, A. F. (2007). *Din ve Laiklik*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Bauberot, J. (2008). *Dünyada Laiklik*, (Çev: E. C. Gürcan), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Bekaroğlu, E. A. (2015), "Post-Laik Türkiye? AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi", *İnsan ve Toplum Dergisi*, 5/9, 103-122.
- Bennhold, K. (2008). "French Muslim Find Haven in Catholic Schools", *New York Times*, 29 Eylül.
- Brown, N. J. (2013). *Islam and Politics in the New Egypt (Carnegie Papers)*, MA: Carnegie Endowment for International Peace.
- Chadwick, H. (2001). *The Church in Ancient Society*, New York: Oxford University Press.
- Çaha, Ö. (2011). "Fransız laikliğinde yeni evre: Kato-Laisizmden İslam karşıtlığına laikliğin Fransa'daki Evrimi", *Liberal Düşünce*, 16/63, 29-58.
- Cilacı, O. (2005). *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Daver, B. (1988). "Secularism in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 43/1, 29-40.
- Davison, A. (2013). "Laiklik ve Türkiye'nin Kültürel Modernitesi: Türkiye'yi Avrupa'nın Belirlediği Kavramsal Mekâna Yerleştirmek", *Türkiye'nin Yeniden İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik*, (Ed: E. F. Keyman), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Duman, M. Z. (2010). "Türkiye'de laiklik sorununun siyasal temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7/2, 284-303.
- Egypt Constitution of 2014, <https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt?lang=en> .
- Erdoğan, M. (2000), *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Fiğlalı, E. R. (2016), *Laiklik*, Ankara: Panama Yayınları.
- Fransa'da papazlara devlet tarafından ödenen maaş Anayasa Mahkemesine taşındı. (2013). *Haberler.com*, 14 Şubat, <https://www.haberler.com/fransa-da-papazlara-odenen-maas-anayasa-mahkemesi-4332859-haberi/>, (23.03.2020).
- France's Constitution of 1958, <https://www.constituteproject.org/constitution/France2008.pdf?lang=en>.
- Gülalp, H. (2002), *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Gündüz, T. ve Kılınç, M. (2019). "Fransa'nın Alsace-Moselle Bölgesindeki Okullarında Din Eğitimi", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 13, 323-355.
- Hatina, M. (2000). "On the Margins of Consensus: The Call to Separate Religion and State in Modern Egypt", *Middle Eastern Studies*, 36/1, 35-57.
- Human Rights Watch (1994). Egypt: Violations of Freedom of Religious Belief and Expression of the Christian Minority. (1.11.1994), <https://www.refworld.org/docid/3ae6a7ec0.html>
- Kazancıgil, A. (2010). "Alaturka Laiklik: Devletin Din ve Etnik Milliyetçilik ile Bulanık İlişkileri", *Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik (Semih Vaner'in Anısına)*, (Haz: C. Çağla ve H. Gülalp), İstanbul: Metis Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1994). "Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek", *Cogito*, 1, 15-21.
- Küçükcan, T. (2005). "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 109-128.

- Kuru, A. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuru A. T.ve Stepan A., (2013), Bir "İdeal Tip" ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması, *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*, (der: A. T. Kuru ve A. Stepan), (Çev: H. Tatoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lahdili, N. vd. (2020). "Construction Muslim Identity in France Public Discourse", *ATLAS Journal*, 6/26, 116-125.
- Lozan Barış Andlaşması. (1923). Metin, (24.07.1923), http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf (31.05.2020).
- Maclure J. ve Taylor C. (2015), *Laiklik ve İnanç Özgürlüğü*, (Çev. İ. Güllü), İstanbul: İskenderiye Kitap.
- Mert, N. (1994). *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Messner, F. (2008). "Fransa", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, (Ed: A. Köse ve T. Küçükcan, İstanbul: İSAM.
- Moustafa, T. (2000). "Conflict and Cooperation Between the State and the Religious Institutions in Contemporary Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 32, 3-22.
- Narlı, N. (1994). "Türkiye'de Laikliğin Konumu", *Cogito*, 1, 23-31.
- Ortaylı, İ. (2003). "Mısır'ın Fatihleri", *Milliyet*, 1 Eylül.
- Ortaylı, İ. (2007). "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Ed: E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay, İstanbul: Alfa Akademi Basın Yayın Dağıtım.
- Price, R. (2017). *The Church and the State in France (1789-1870)*, New York: Palgrave Macmillan.
- Rahman, F. M. (1981). *İslam*, İstanbul: Şelale Yayınları.
- Reid, D. M. (2002). *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Roy, O. (2007). *Secularism Confronts Islam*, (Trans. George Holoch), New York: Columbia University Press.
- Sambur, B. (2009). "Türkiye'de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji", *Liberal Düşünce Dergisi*, 14/55, 41-59.
- Savcı, B. (1964). "Laiklik Prensibinin Türkiye Şartları İçinde Mütalaası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 19/2, 139-153.
- Service-Public.fr. (2020). Direction des libertes publiques et des affaires juridiques, (23.04.2020), https://lannuaire.service-public.fr/gouvernement/administration-centrale-ou-ministere_169611.
- Sesli, M. (2019). İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz, İstanbul: Hiperayın.
- Subaşı, N. (2017), *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Toprak, B. (1992) "Dinci Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der: İ. C. Schick ve E. A. Toprak), İstanbul: Belge Yayınları,
- Turan, Ö. (2003) *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta: Ortadoğu*.
- Türk Dil Kurumu (TDK). *Türkçe Sözlük*, (2005), Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, Ankara.
- Zeghal, M. (1999). "Religion and Politics in Egypt: The Ulema of Al-Azhar, Radical Islam, and the State (1952-94)", *International Journal of the Middle East Studies*, 31/3, 371-399.
- Zürcher E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İstanbul; İletişim Yayınları.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).